

આજનો યથાર્થ માર્ગ : ભૂદાન

[૬]

એકે વાત મારે સ્પષ્ટ કહેવી જોઈએ કે સામુદાયિક પદ્ધતિના મૂળમાં વિનોબાજી છે. હું તેમને કઈ રીતે જોઉં છું તે તમને કહું.

મારો વ્યવસાય અભ્યાસ, ચિંતન અને પરિશીલન છે. તમે જેમ પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરો છો તેમ હું નથી કરી શકતો, છતાં અભ્યાસ મારફતે હું વિનોબાજીને જાણું છું. તેમના પ્રત્યે મારી જે શ્રદ્ધા છે તે જાગૃક શ્રદ્ધા છે. હું ધણીવાર જોઉં છું કે ગાંધીજી પછી એવી કઈ વ્યક્તિ છે કે જેને દેશની આટલી બધી પડી હોય? જવાહરલાલજી ધણા ઉચ્ચગર કરે છે, એરોપ્લેનમાં દોડદોડ કરે છે, ખૂબ મહેનત કરે છે તે વાત સાચી છે. પણ ગાંધીજીની કાર્ય-પદ્ધતિનો જો કોઈએ ચોચ વિકાસ કર્યો હોય તો તે વિનોબાજીએ-અને તે પણ કોઈ મોટી સંસ્થાની કે મોટા માણસની મદદ વગર. ગાંધીજીની પ્રજ્ઞાથી એવી હતી કે તેઓ નાનામાં નાની બાબત તરફ જહુ ધ્યાન આપતા. અલબત્ત, મોટામાં મોટી યોજનાઓ પણ થતી, પરંતુ ઝીણામાં ઝીણી બાબતોનેય તેઓ ખૂબ જાંઝણથી જોતા. આથી તેમની આસપાસ મોટું મંડળ એકઠું થતું.

સાધનામૂર્તિ

ગાંધીજી પહેલાં ધણા સુવારકો ધર્મ ગયા પણ કોઈએ ગાંધીજી જેવું મૂળમૂત કામ નહોતું કર્યું. ગાંધીજીની આશ્રમપ્રધાને કારણે તેમાં જે સમાયા તે સૌને ગાંધીજીનો અનલ્લ પ્રેમ મળ્યો. તેઓ હસીને વાતો કરે ત્યારે અનેકને તેમાંથી પ્રેરણા મળતી. તેમનામાં ચોક્કસાઈ, સ્નેહ અને મનની શક્તિ હતી. તેનો ત્યાગ અને વિચારના બળે જો કોઈએ ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે વિનોબાજીએ. આ દેશમાં ધણા સતો અને વિદ્વાનો છે. તેમાં સાચા પણ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી હું લોકોના સંપર્કમાં છું ત્યાં સુધી, હું વિનોબાજીની કોટિનો બીજો કોઈ માણસ જોતો નથી. વિનોબાજીમાં ત્યાગવૃત્તિ, અને અનાસક્તિ ન હોય તો આ જ રાજપુરુષો તેમને પી જાય! જે લોકોને દેશવિદેશના ઝઘડામાં રસ છે, તેના સમાધાનમાં રસ છે, તે લોકોને પણ

વિનોબાજીની વાત આજ સાંભળવી પડે છે. વિનોબાજીને એક વ્યક્તિ તરીકે નહીં પણ એક સાધનામૂર્તિ તરીકે જોતાં તેમની પ્રવૃત્તિ તરફ માત્ર શ્રદ્ધા જ નહીં પણ ‘નગરિક શ્રદ્ધા’ પેદા થાય છે. એ દૃષ્ટિએ માત્ર શાસ્ત્ર-પરિશીલન પૂરતું નથી. જ્ઞાન જ્યાં સુધી કાર્યમાં પર્યાવસાન પામે નહીં ત્યાં સુધી તે ઉપયોગી નહીં થાય.

ભૂદાનનો વિચાર

હું જ્યારે વિચારું છું, ત્યારે મને લાગે છે કે, કામ તો આ દેશમાં સર્ણાં ચાલે છે, પરંતુ તે અધામાં કંઈક ને કંઈક ખામી હોય છે. જેને જનતાનું કામ કરવું છે, ગરીબોનાં દુઃખો નિવારવાં છે, તેને માટે આજે પક્ષો ઊભા કરવામાં આવે છે. પક્ષો ઊભા થાય તેનો પણ વાંધો નથી, પરંતુ જે ભૂમિકા પર પક્ષો છે તેમાં એક ખીજ માટે આદર નથી. તમે જુદી જુદી ટુકડીઓમાં (પદયાત્રામાં) જાઓ છો તેથી કાંઈ જુદા પડતા નથી. એક ખીજ પ્રત્યે આદર, સહભાવ ને પ્રેમ રહે છે. પક્ષોમાં એવું નથી બનતું. અધા નામ તો દેશહિતનું, ગાંધીજીનું લે છે, પણ તે અધામાં અંદર અંદર એક સ્પર્ધા ચાલી રહી છે. ‘કયા મુદ્દા પર ચૂંટણી લડવી’ તે કરતાં ‘સામા પક્ષને કેમ હિતારી પાડવો, ચક્રવર્તી વ્યાજ સાથે દોષો કેમ જણાવવા,’ એવું જોવાય છે. અમદાવાદમાં કે દેશના કોઈ પણ ભાગમાં, ખીજનાં દોષદર્શન, નિંદા અને પોતાની ત્રુટિઓ નહીં જોવાની વૃત્તિ-આટલું બધું દેખાય છે. વિનોબાજી આની વચ્ચે એક નવું માર્ગદર્શન આજે આપી રહ્યા છે. દેશના વિકાસ માટે રસ્તાઓ બાંધવા જોઈએ તે કખૂલ, મામની સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ તે કખૂલ, કચરો સાફ કરવો જોઈએ તે કખૂલ, પણ દેશમાં જેઓ કામ કરે છે તેમનામાં જે કચરો છે તે કોણ સાફ કરે? અધાનાં મનનો મેલ કોણ કાઢે? અશોક મહેતા ગમે તેવું સારું ભાષણ આપે પણ તે બોલે તેથી ખીજના મનનો મેલ નહીં નીકળે; કુપાલાનીજી જેવા મોટા વિચારક પણ બોલે તેથી કોઈના મનનો મેલ નહીં નીકળી શકે. પણ જેના મનમાં કોઈને માટે મેલ નથી, જેને સૌ સરખા છે, જેને કોઈ માટે પણ પૂર્વગ્રહ નથી, એવી વ્યક્તિ વિનોબાજી છે. તેઓ જ સૌના મનનો મેલ કાઢી શકશે. એને કોઈની પડી નથી: કોંગ્રેસની, સમાજવાદની કે સામ્યવાદની. એને અધાયની પડી છે; છતાં કોઈની નથી પડી! આવો માણસ જ્યારે કામ કરે ત્યારે તેને જેટલું સૂઝતું તેટલું આપણને ન સૂઝતું. જેના ચિત્તમાં મળ, રાગદ્વેષ ઓછા, અને મનન તથા શાસ્ત્રાભ્યાસની

વૃત્તિ વધુ છે તે પ્રજાવાન છે. દેશમાં જેટલા સંતો થયા તેમનાં જીવન વિનોબાજીએ વાંચ્યાં, વિચાર્યાં અને અનુભવ્યાં. એ જ તેમની પ્રજા છે. અને એ પ્રજામાંથી ભૂદાનનો વિચાર આવ્યો છે.

અહીં જે બહેનોએ પોતાના અનુભવોની વાતો કરી તે બહુ સહજ, સુસ્થિત અને હૃદયસ્પર્શી હતી. યુનિવર્સિટીઓની વકતૃત્વ-સ્પર્ધાઓમાં જેઓ ભાગ લે છે તેમાં પણ આવી સહજતા નથી આવતી. એ ક્યાંથી આવે છે? માણસ કામ કરવા જાય છે, બુદ્ધિ અને મન જાગૃત રાખે છે, તો આપોઆપ જ એ ઝરેા પ્રગટે છે. ગાંધીજીએ સ્ત્રીશક્તિ જાગૃત કરી તે પછી બહેનોમાં ધારાસભા વગેરેમાં જવાની પ્રવૃત્તિ વધી. વિનોબાજીએ પાછો જુદો રસ્તો લીધો. તેમાં બહેનો આજે આગળ આવી રહી છે.

ભૂદાન શું છે?

તમને આ કામ કરવાની જે તક મળી છે, તેથી ગાંધીજીના રસ્તે ચાલવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. આથી ચડિયાતો આનંદ કદાચ બીજો ન હોઈ શકે. વિનોબાજી કહે છે કે, ‘હું જુદાને ખભે ચડ્યો છું’ તેમાં કેટલી નમ્રતા છે! જૂના વખતમાં હોકરાઓ બચાઈ અને રામલીલા જેવા જતા ત્યારે તેઓ તે જોઈ ન શકે માટે વડીલો તેમને પોતાના ખભા પર બેસાડતા. ખભે ચડવાથી બાળક બાપ કરતાં ઊંચે જાય છે અને તે બાપના આધારે. તેમ જૂનાના આધારે વિનોબાજી ભૂતકાળમાં જે કંઈ થયું છે તેના કરતાં ઊંચી ભૂમિકાએ કામ કરી રહ્યા છે—પણ તે પોતાની દૃષ્ટિએ.

ભૂદાન શું છે? પૈસાથી જે થતું નથી તે ભૂમિથી થાય છે. પૈસો ગજવામાં હોય તો તેની ચિંતા રહે છે. રાત દિ’ સંભાળ રાખવી પડે છે. ભૂમિમાં આવું છે? ના. ભૂમિ તો એક એવી નક્કર વસ્તુ છે કે કપડાં, અનાજ, પૈસા વગેરે બધું પેદા કરે, છતાં તે તેવી ને તેવી કુંવારીની કુંવારી રહે...પરણેલી ને કુંવારી! માણસને ભૂમિ પર મમત્વ શા માટે રહે છે? આ જ કારણે કે એ સ્થિર છે. જૂના વખતમાં બાપ-દાદાઓ ભૂમિ પર વધુ ભાર મૂકતા અને પોતાનાં સંતાનો માટે જે કંઈ બચાવે તે ભૂમિ રૂપ બચાવતા, જેથી તેઓ શ્રમ કરીને સાચી મૂડી સાચવી રાખી શકે. આપણે ત્યાં સાધુ-સંન્યાસીને દાન દેવાની પ્રથા ચાલી આવી છે. તેને ખાવાનું દઈએ તે આરોગી લે છે અને કપડું પહેરી લે છે. પણ જો તેને દાનમાં અજ કે કપડાંને બદલે ભૂમિ આપો તો તેને મહેનત કરવી પડશે, કાં તો બીજા પાસે કરાવવી પડશે, નહીંતર કશું જ નહીં પાકે.

મહેનત કરે તો પાકે. ભૂમિ જેના હાથમાં હશે તેને તે ભારૂંપ થશે, સિવાય કે તેનો તે ઉપયોગ કરે! ભૂમિ એ નક્કર વસ્તુ છે. તેની સાથે સંપત્તિનો, બુદ્ધિનો ઉપયોગ હોય. બુદ્ધિ એટલે શું? બુદ્ધિ એટલે સમજણ. તેનો ઉપયોગ કરો તો જ કંઈક નિર્માણ થાય. દાનનો અર્થ વિનોયાશ્રમે સ્પષ્ટ કર્યો છે. ‘દાન એટલે એક આપે અને બીજો લે એમ નહીં’ પણ સમાનપણે જીવવાનો અધિકાર મેળવવો તે.’

દુનિયાના કોઈ દેશમાં કોઈને આ વિચાર સૂઝ્યો છે? ત્યાં તો હુંસાતુંસી ચાલે છે. સુએઝનો પ્રશ્ન આવ્યો અને તરત જ યુદ્ધની તૈયારી થઈ અને ખંજર ખખડવા માંડ્યાં!

દેશમાં જાગૃતિ

હિંદુસ્તાનમાં હવે ગરીબી અને અમીરી સાથે સાથે નહીં ચાલી શકે. જેમ જેમ ગરીબો, આદિવાસીઓ, બીજો વગેરે જાગતા જશે તેમ તેમ ક્રાંતિ ઝડપી બનશે. જ્યાં જ્યાં ગરીબી વધારે છે ત્યાં ત્યાં જાગૃતિ વધુ આવશે. તે જાગૃતિને યોગ્ય રસ્તે વાળવાનો બુદ્ધાન એક માર્ગ છે. તેમાં ગરીબીની વહેંચણી નથી થતી, પણ બીજાના દુઃખના ભાગીદાર થવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. ગરીબ માણસમાં ઘણી વાર સાત્વિક મન હોય છે. તેના પર ભાર પડે છે, એ રીતે નહીં પણ સહજ રીતે બુદ્ધાનની આ વાત તેમને સમજાવવી જોઈએ. તેઓ બીજા ગરીબોની સ્થિતિ જાણે છે એટલે તેઓ સાચી રીતનું દાન આપે છે. ગાંધીજી કહેતા કે, ‘કરોડપતિના દાન કરતાં મારે મન ગરીબની કોડીનું દાન મોટું છે.’ રવિશંકર મહારાજ ઘણી વાર કહે છે, ‘જ્યારે ગરીબોનાં દાનની નદીઓ વહેશે ત્યારે પૈસાદાર-રૂપી બેખડો તો આપોઆપ ફાંસાઈ પડશે.’

લોકોનાં મનમાં વિચાર થઈ રહ્યો છે કે, આપણે દાન ક્યાં કરવું? આપણે કહીશું કે માણસો જીવતા રહે ત્યાં! પાંચરાપોળ તો ઘણી છે પણ માણસપોળો ક્યાં? આનો અર્થ એમ નથી કે પશુપક્ષીઓ પર દયા ન રાખવી. આજે પ્રથમ માણસનો પ્રશ્ન સામે છે. પહેલાં યજ્ઞોમાં ઘી હોમાતાં, આર્યસમાજીઓએ યજ્ઞોને બદલે હવનમાં ઘી હોમાવાં શરૂ કર્યાં. આથી સ્વામી રામતીર્થે એક વાર કહેલું કે ‘યજ્ઞમાં ને હવનમાં ઘી હોમાય છે તેને બદલે માણસના જઠરમાં ઘી જાય તેમ કરવું જોઈએ.’ ભૂમિદાન એ આજના પ્રશ્નોને લઈને ચાલતો દાનનો યથાર્થ માર્ગ છે.

સામુદાયિક પદ્યાત્રાના કારણે તમારામાં ઘણી નિર્ભયતા આવશે. અનુભવો થશે, લોકોનો સંપર્ક થશે. લોકોને ઉપયોગી થવા માટે જ્ઞાનના કાર્યકર્તાઓને ખેતી, આરોગ્ય, અર્થકારણ વગેરે બીજા ઘણા વિષયોનો અભ્યાસ હોવો જરૂરી છે. તેથી કામ સારી રીતે થશે.

અનુભવોથી વધુ જ્ઞાન મળે છે

આજે તમે પદ્યાત્રાનાં ભાઈ-બહેનોએ પોતપોતાના જે અનુભવો કહ્યા તે જોતાં એમ લાગે છે કે, કંઈક અદ્ભુત થઈ રહ્યું છે. જૂના વખતમાં પરિવાજકો હતા તે વખતોવખત વિચારની આપ-લે કરતા. બૌદ્ધ, જૈન, સાંખ્ય વગેરેમાં આવા પરિવાજકોની પરંપરા હતી. એક આચાર્યની નીચે થોડા ભિક્ષુકો રહેતા હતા પણ જ્યારે આચાર્યમાં શિશિલતા આવતી ત્યારે એ સંઘો તેજહીન થતા. આ પણ એક નવો સંઘ છે. આમાં વિશેષતા એ છે કે દરેક યાત્રી-ટુકડી પદ્યાત્રા કરીને પાછી આવે છે, પોતાના અનુભવો કહે છે અને વિચારોની આપ-લે કરે છે. મને લાગે છે કે સેંકડો પુસ્તકો વાંચવા કરતાં આવા અનુભવો તમે કહો છો. તેમ વધુ જ્ઞાન આપે છે. પુસ્તકોમાં તો ઘણા ભાગે કલ્પનાઓ હોય છે.

જે ધર્મવિચાર આજે ચાલી રહ્યો છે તેની અથડામણ જૂના વિચારો સાથે થશે. કાઈ દિવસ એવું નથી થયું કે જૂના વિચારોએ લડાઈ ન કરી હોય! તેમ તમારે પણ લડાઈ કરવી પડશે. વખત આવ્યે સરકારનો પણ વિરોધ કરવો પડશે.

તમે બધા પવિત્ર સંકલ્પ માટે ભેગા થયા છો તે માટે હું મારા મનમાં જ આભાર માનું છું, એને સંધરીને જ જાઉં છું.

વિનોબાજીએ જે પવિત્ર સંકલ્પ કર્યો છે તેમાં સમયનો સંકેત છે, તે પૂરેપૂરો સમજવો જોઈએ. માનવતાનું કલ્યાણ થાય એની એમાં દૃષ્ટિ રહી છે. તેમને ૧૯૫૭ સુધીમાં જમીન મળે કે ન મળે એ પ્રશ્ન નથી. ગાંધી-જીએ ૧૯૨૨માં કહેલું કે, ‘સતરના તાંતણે સ્વરાજ લેશું.’ લોકોએ પૂછ્યું કે, ‘ક્યાં છે તમારું સ્વરાજ?’ તો તેમણે ૧૯૩૮માં હરિપુરા કોંગ્રેસમાં જવાબ આપ્યો કે, ‘સતરના તાંતણે સ્વરાજ સાચું, પણ તમે સતરનો તાંતણો કાઢ્યો છે?’ જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્તો નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂદી’ વાળી પેલી કડીની જેમ તમે જ્યાં લગી સતરના તાંતણાનો આત્મા સમજો નહીં, એ મુજબ કામ કરો નહીં, એની

ભાવના પ્રમાણે વર્તે નહીં, તો સ્વરાજ ક્યાંથી થાય ?' વિનોબાજીએ ૧૯૫૭ સુધીનું કહ્યું તેની પાછળ આવી ભાવના છે. વિનોબાજીએ બી વાવેલ છે તે નક્કર છે. આપણે (આપણા કાર્યરૂપી ક્ષેત્રમાં) ભૂમિ ખરોખર છે, બીજા ખરોખર છે-એ બધું જોવું રહ્યું. આ પાક તો પૂરો થતો નથી. પાંચ વર્ષ પછી પણ નવા પ્રશ્નો હશે. અત્યારનું કરેલું ત્યારે ઓછું લાગશે. બધે ચાલી રહેલી ખેંચતાણુમાંથી આવો કોઈ નવો માર્ગ કાઢ્યા વગર ગતિ જ નથી. નહીંતર તો નેતાઓ બુદ્ધિનો યોગ્ય ઉપયોગ જુલશે. બુદ્ધિ આજે ગમે એમ વેડફાઈ રહી છે. વિનોબાજીએ તો બુદ્ધિ, શક્તિ વગેરે બધા માટે એક આવી શોધી છે. તેને આ રીતે જોટલા અંશે કોઈ કામમાં લેશે તેટલે અંશે સાર્થક થશે.

—પ્રસ્થાન, કારતક ૨૦૧૩.